<u>پروفيسر ڊاڪٽر غفور ميمڻ</u>

عالمي تبديلين جي منظر نامي ۾ مرزا قليچ بيگ جو ڪردار

Abstract

The role of Mirza Kalich Beg
in the light of global perspective

Mirza Qalich Beg is renaissance character of Sindh, when British rulers invaded Sindh in 1843 AD, they started to spread modern academic knowledge in Sindh, basically it was period of modern philosophies and revolutions throughout the world.

In this period Sindh was taking reforms in society and infrastructure replaced outmoded and unscientific culture, hence Mirza Qalich Beg started to convert knowledge in Sindhi by translation. Mirza Qalich got inspired from English literature specially Shakespeare and Francis Bacon. Therefore he translated their important work in Sindhi, Mirza Qalich Beg was also inspirited with liberal feminism which was started John Stuart Mill's in second wave of feminism. We can see thought provoked about women liberation in his novel "Zeenat" where Mirza presented ideal Sindhi woman's character, Mirza Qalich Beg chose a character which was dire need in Sindhi society. His mission was to transfer knowledge and literature in Sindhi language.

Mirza Qalich Beg was also a poet. His philosophy in poetry was mysticism; the original thought of Sindh; consequently it means Mirza in subjective life was follower of Sindhi philosophy.

Eventually Mirza Qalich Beg transferred the modern knowledge in Sindhi language.

جهڙي طرح يورپ ۾ سجاڳيءَ واري تحريڪ جو بنيادي هيرو رين ڊيڪارٽ هو بلڪل اهڙي طرح سنڌ جي سجاڳيءَ واري دور جو بنيادي هيرو مرزا قليچ بيگ هو. رين ڊيڪارٽ ٿنويت پسند (Dualistic) هو هن مادي دنيا ۽ ذهن جي دنيا کي الڳ الڳ خانن ۾ ورهايو. مادي دنيا کي سمجهڻ جا ذريعا عقل، حواس ۽ تجربو هئا جن جي بنياد سائنسي علم وجود ۾ آيا. ذهن جي دنيا

ڪي سمجهڻ لاءِ وجدان (Intuition)) ۽ مراقبو (Meditation) هئا.
يورپ جا سڀئي علم ڊيڪارٽ جي بنيادي فلسفي شڪ (Skepticism) ۽ ٻه رستن واري فڪر (Dualism) جي پيداوار آهن، پر سنڌ ۾ اڃا دنيا جي حقيقتن کي پروڙڻ جو ذريعو عقل جي بنياد تي نه هو. جنهن ڪري هر ڳالهه کي سمجهڻ لاءِ روحانيت يا ڪنهن معجزي جو سهارو ورتو ويندو هو. يورپ ۾ اڳتي هلي عقل جي بنياد تي ادب جي ڪلاسيڪل تحريڪ وجود ۾ آئي، فطرت ۽ جذبات جي بنياد ادب جي رومانوي تحريڪ وجود ۾ آئي. داخليت جي بنياد تي وجوديت جنم ورتو ۽ سائنس جي بنياد ادب جي مارڪسي تحريڪ جنم ورتو. جڏهن يورپ ۾ عقل ۽ ڏاهپ جي تحريڪ اونداهي دور کي ختم ڪري رهي هئي ان وقت سنڌ ۾ توهم پرستي، پيري مريدي،کان علاوه حملاآورن سنڌي ماڻهن تباهه و برباد ڪري ڇڏيو هو، هڪ طرف جاگيرادري سماج ۾ وڏيرا شاهي ٻي طرف ارغون، ترخان، مغلن ، پرتگالين، ۽ افغاني پناڻن جي يلغار هلي رهي هئي . جنهن ڪري سنڌي ماڻهن کي عقل يا تجربي ۽ شڪ جي بنياد تي ڪا ڳالهه سوچڻ جو موقعو نٿي مليو. هونءَ به برصغير جي روايتن مطابق سڀني علمن کي روحانيت جي تناظر ۾ ڏسڻ جي ڪري عقلي ، سائنسي قدرن جو ڊسيلپين وجود ۾ نه آيو هو. موهن جي دڙي کان پوءِ سنڌ ۾ تهذيبي بيهڪ (Stability) ڪٿي نظر نٿي اچي.

”جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي ته هنن پنهنجا عقلي ، سائنسي .سماجي ۽سياسي بنياد به هتي منتقل ڪيا ، جيتوڻيڪ هتي انگريزن جو مقصد آبادياتي نظام ذريعي ڦر لٽ ڪرڻ هو ۽ دنيا کي مارڪيٽ ٺاهڻ هو“[1]

هر نئين نظام جا ٻه دور ٿيندا آهن شروعاتي دور ترقي پسند ٿيندو آهي ان وقت ان نظام جي ضرورتن مطابق ترقي جا نوان رستا کلندا آهن، سو سرمائيداريءَ جو به پهريون دور ڏاڍو ترقي پسند هو ، ان نظام جي ضرورت هئي ته روڊ رستا ٺهن، آمدرفت جو نظام ٺهي، ٽپال کاتو، رويني کاتو، ڪميونيڪيشن نظام، جديد تعليم، صحت جو بهتر جديد نظام وغيره. اهي سڀ انهيءَ وقت انهيءَ نظام جون ضرورتون هيون، جاگيرداري جهڙي

بيٺل سماج ۾ اهڙيون اهڙيون تبديليون وڏي انقلاب کان گهٽ نه هيون.

مرزا قليچ بيگ اهڙي دور ۾ اکيون کوليون، جڏهن سنڌ ۾ تبديليون اچي رهيو هيون، هي سنڌ جو سجاڳي جو دور هو ، جنهن ۾ پهرين پيرو سائنسي بنيادن تي تبديليون اچي رهيون هيون، سوچ تبديل ٿي رهي هئي، هونءَ به سنڌ کي هڪ سٺي ڊسيپلين، قانون، علم ۽ عقل جي ضرورت رهي آهي، ڇو ته سٺي حڪمراني (Good Governance) ئي ترقي جو بنياد آهي، مرزا قليچ بيگ وٽ به رستا هئا هڪ ته هو سياست ڪري ۽ انگريزن خلاف تحريڪ ۾ شامل ٿئي ۽ ٻيو رستو اهو هو ته علمي رستو وٺي ۽ سنڌي ماڻهن ۾ شعور ڦهلائي. يورپ جي سجاڳي واري وهڪري ۽ جديديت ۾ سنڌين کي به شامل ڪري، مرزا صاحب ٻيو رستو چونڊيو علم و ادب جو جيڪو جٽادار آهي، جنهن جي سنڌ کي ضرورت هئي.

ان وقت عالمي طور ريئلزم (Realism) فيمينزم (Feminism) ترقي پسندي (Progressivism) قومي سرمائيداري (National Capitalism) جهڙيون تحريڪون هلي رهيون هيون، يورپ جديد دور ۾ داخل ٿي چڪو هو، ٻي طرف سرمائيداري نظام جي خلاف ڪارل مارڪس (Karl Marx 1818-1883)) معاشيات جو هڪ نئون نظام متعارف ڪرائڻ لاءِ داس ڪيپيٽل (Das capital) (1867-1883)) تخليق ڪري رهيو هو، هوڏانهن 1871ع ۾ پيرس ڪميون جيڪو 70 ڏينهن هليو پر دنيا ۾ هڪ پهريون تجربو ڪميون نظام جو اهو پڌائي رهيو هو ته دنيا ۾ اجا وڏي تبديلي ايندي.

هندستان ۾ آزادي جي تحريڪ شروع ٿي چڪي هئي. هوڏانهن ڪمال اتاترڪ ترڪيءَ ۾ سڪيولر ۽ لبرل ترڪي جو بنياد رکي رهيو هو. مرزا قليچ بيگ يقينن اهڙين تحريڪن کان باخبر هوندو، پر مرزا صاحب انگريزي ادب کان وڌيڪ متاثر نظر اچي ٿو، ساڳي وقت لبرل ازم ۽ جديديت کي قبول ڪندي جان اسٽورٽ مل (John Stuart Mill 20 May 1806 – 8 May 1873) جي لبرل فيميزم کان متاثر نظر اچي ٿو جنهن جو واضح ثبوت اسان

کي ”زينت“ ناول ۾ نظر اچي ٿو، جنهن ۾ مرزا صاحب هڪ سنڌي عورت کي جديد دور کهڙو هئڻ گهرجي جو نقشو چٽيو آهي. سنڌي ماڻهو ان وقت پوئتي هو عالمي تبديلين کان واقف نه هو . سنڌي ماڻهو پنهنجي ديس، ٻوليءَ، قوميت ۽ ڪلچر کي علمي ۽ عالمي طور رجسٽرڊ ئي نه ڪرائي سگهيو هو.

جارج اسٽڪ چيو هو ته ”ڪيس سنڌ ۾ هڪ به شخص نه مليو جنهن کي پنهنجي مادري زبان جي وياڪرڻ جي ڄاڻ هجي ۽ هو سنڌي ٻوليءَ جي لساني خوبين کان واقف هجي.“[2]

سنڌي ماڻهو پنهنجي لوڪ ادب ۽ ڪلاسيڪل شاعري کي ۽ صوفي مت جي روحاني رازن کي نسل در نسل منتقل ڪندو هو. باقي جديد سائنس عقلي بنيادن ۽ عالمي اٿل پٿل کان اڻ واقف هو.

مرزا قليچ بيگ ان وقت عالمي ادب کي ۽ عالمي موضوعن کي سنڌ ۾ متعارف ڪرائڻ شروع ڪيو، خاص طور سان ان وقت ۾ انگريز ليکڪن کان مرزا صاحب متاثر نظر اچي ٿو، جيکي ساڳي دور جا روح رواں هئا هڪ شيڪسپيئر ٻيو فرانسز بيڪن ٻنهين جو دور ساڳيو هو يعني هم عصر اديب مرزا صاحب شڪسپير جا اهم ڊراما ترجمو ڪيا ساڳي وقت مضمون جي صنف ۾ مرزا صاحب فرانسز بيڪن جي مضمونن جو ڪتاب Bacon's essays جو ترجمو ”مقالا ت الحڪمت“ جي نالي سان ڪيو هن ڪتاب جي وڏي اهميت آهي. هڪ ته زندگي سان لاڳاپيل هر موضوع هن ڪتاب ۾ زير بحث آيل آهي ٻيو ته اهڙي حڪمت ، فيلسفاڻا نڪتا سنڌي ۾ ترجمو ڪري مرزا صاحب سنڌي ماڻهن کي علمي طور دنيا سان ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪري ٿو . مرزا صاحب هن ڪتاب جي پيش لفظ ۾ چوي ٿو ”هن ڪتاب ۾ حڪمت جا مقال ۽ فلسفي جا خيال ڏنل آهن. جيتوڻيڪ عقل ۽ سياڻپ جون ڳالهيون ڪتابن ۾ هيڏي هوڏي پکڙيل ملي سگهنديون مگر اهڙا ڪتاب جن ۾ اهي سڀ ڪن چونڊيل مضمونن تي گڏ لکيل هجن سي خاص سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿورا آهن يا مور ڪينهن. سڀني سڌريل ٻولين ۾ اهڙا ڪتاب

سدائين پيا جڙن. جتي ماڻهو جوڙي ٿا سگهن اتي ٻين ٻولين جي ڏاهن جا ڪتاب جوڙيا آهن، سي پنهنجي ٻوليءَ ۾ آڻي انهن مان فائدو وٺن ٿا.“[3]

مرزا صاحب 62 ڪتاب صرف انگريزي مان سنڌي ۾ ترجمو ڪيا جن ۾ تاريخ، فلسفو، ناول جهڙا موضوع شامل هئا . پاڻ طبع زاد ڏهه ناٽڪ، 12 ناول ان ڪان علاوه مذهب، اخلاق، تعليم سنڌي وياڪرڻ ۽ شاهه لطيف جي سوانح حيات لکيائين.[4]

مرزا قليچ بيگ سنڌي نثر کي چار چنڊ لڳائي ڇڏيا مرزا صاحب جي شخصيت جا ٻه اهم پهلو اسان جي سامهون اچن ٿا. هڪ سندس شخصيت جو معروضي پهلو ٻيو سندس شخصيت جو داخلي پهلو معروضي حصي ۾ هو نثر نگار هو جنهن ۾ هو شڪسپيئر، وڪٽر هيوگو، فرانسز بيڪن جهڙن اديبن کي ترجمو ڪري رهيو هو. طبع زاد ناول لکي سنڌ ۾ جديد ادبي صنفن کي متعارف ڪرائي رهيو هو، سندس ترجما ڏسي ڪير به اهو نٿو چئي سگهي ته اهي ترجما آهن يا طبع زاد، تنهن ڪري جامي چانڊيي صاحب انهيءَ کي طبع زاد ترجمو چيو آهي.[5]

مرزا صاحب کي هڪ نئي وقت ڪيترين ٻولين تي دسترس حاصل هئي ڪيس فارسي، عربي، انگريزي تي مڪمل عبور حاصل هو .

مرزا صاحب جو داخلي پهلو سنڌي جي حقيقي فڪر سان ۽ مزاج سان جڙيل آهي جنهن ۾ هو شاعر آهي، معروضيت ۾ هو جديد دور جي عڪاسي ڪري ٿو ته داخليت ۾ وري صوفي منش آهي يعني مرزا صاحب جديد علمن سان سنڌ کي متعارف ته ڪرائي ٿو پر اخلاقي، انساني طور ۽ مزاج ۾ هو سنڌ سان جڙيل آهي.

”ديوان قليچ“ جي مقدمي ۾ اجمل بيگ لکي ٿو ته: ”مرزا صاحب جي طرز زندگي انتهائي سادي ۽ بي تڪلف هئي، طبعيت ۾ انڪساري ۽ خلوص، صداقت ۽ نيڪي سان گڏ شرافت ۽ ظرافت موجود هئي. پاڻ پراڻي تهذيب ۽ جديد تهذيب جي وچ جي ڪڙي هئا.“[6]

مرزا صاحب پنهنجي سوانح حيات ۾ هڪ جڳهه لکي ٿو:
”تصوف وارو مذهب ’صلح ڪل‘ جو سڀ کان بهتر آهي. جو نج اسلام آهي، جنهن ۾ اصلوڪا مذهب اچي وڃن ٿا، جنهن موجب سڀ انسان فرق کان سواءِ هم مذهب ۽ پائر ٿي سگهن ٿا.“[7]

مرزا صاحب ’صلح ڪل‘ جو اصطلاح استعمال ڪيو آهي، جيڪو اڄ جي دنيا ۾ عالمي امن ۽ پائيچاري لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي. ڪيترين عالمي تنظيمون پر امن عالمي پائيچاري لاءِ جاکوڙي رهيون آهن.

سنڌ جي صوفي مت جي اها اهم خاصيت آهي ته پڙهيل لکيل عالم هجي يا مذهبي ماڻهو هجي يا وري ڳوٺا ٽو اڻ پڙهيل ماڻهو هجي سنڌ جو صوفي مت ڪيس موهي وٺي ٿو ، مرزا صاحب جو پيءُ جارجيا کان آيو هو. ان جو مطلب ته مرزا سنڌ ۾ پيدا ٿيندڙ پهريون ان خاندان جو نسل هو، پر ايترو جلدي سنڌ جي ڪلچر ۾ ۽ فطرت ۾ رچي وسي ويو جو لڳي ٿو مرزا جو مزاج سنڌ جي ڪلچر جي صدين جو پڙاڏو هو.

مجموعي طور مرزا صاحب علم کي جنرلائيز (Generalize) ڪري سنڌي ادب کي ما لا مال ڪيو ۽ سنڌي ماڻهن کي علمي سگهه عطا ڪئي.

حوالا:
1. پروفيسر عبد الله مگسي ” سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو“ سنڌيڪا ايڪڊمي 1984ع ص 199.
2. شازيه پتافي ”سنڌي ٻوليءَ ۾ گرامر جي ارتقا“ مونوگراف نگران ڊاڪٽر فهميده ڪراچي يونيورسٽي ڊسمبر 2004ع ص 31.
3. مرزا قليچ بيگ ”مقا لا الحڪمت“ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد پهريون ڇاپو 1958ع ص 2.
4. مرزا قليچ بيگ ”سائو پن يا ڪارو پنو“ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپو ٻيو 1988ع ص 10.

5. جامي چانڊيو، 05 آڪٽوبر2015 تي مرزا قليچ بيگ چيئر طرفان ڪرايل پروگرام ۾ تقرير ڪندي چيو.
6. مرزا قليچ بيگ ”ديوان قليچ“ مقدمو مرزا اجمل بيگ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپو ٻيو 1981ع ص 2.
7. مرزا قليچ بيگ ”سائو پن يا ڪارو پنو“ ص 95.